

bolalarimizning savodxonligini oshirish – ertangi kunimiz bugundan-da go'zalroq bo'lishining kafolatidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi. – T.: O'zbekiston. 2022.
2. Evola Yu. Osedlat tигра. SPb. : Vladimir Dal, 2016.
3. Yulo Vooglayd, Vatandoshlik dasturi. – Toshkent: "Azon kitoblari", 2023.
4. Nurgalieva Anastasiya Fagimovna, Nazarova Svetlana Yurevna, Semirikov, Andrey Borisovich. Kultura chteniya v informatsionnom obshchestve // Tekst. Kniga. Knigoizdanie. 2017. №14. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kultura-chteniya-v-informatsionnom-obschestve>
5. Malaxova Mariya Amiranovna Situatsiya s chteniem segodnya: obzor podxodov k probleme // Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki. 2016. №1-2 (55). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/situatsiya-s-chteniem-segodnya-obzor-podhodov-k-probleme>
6. Are We Reading less, and if so, Why ? - Cultural Daily, <https://culturaldaily.com/are-we-reading-less-and-if-so-why/>

QO'QON ADABIY MUHITIDA DEBOCHANAVISLIK AN'ANALARI

*Farida Karimova,
NamDU dotsenti, f.f.d.*

Annotatsiya

Mazkur maqolada Qo'qon adabiy muhitida ijod qilga ijodkorlar Amiriy, Nodira, Muhsiniy, Uzlat, Muhayyir devonlari debochalari tahliliga bag'ishlangan.

Kalit so'zlar. Adabiy muhit, devon debocha, Mazkur maqolada Qo'qon adabiy muhitida ijod qilga ijodkorlar Amiriy, Nodira, Muhsiniy, Uzlat, Muhayyir

Абстрактный

Статья посвящена анализу предисловий к диванам Амирия, Нодир, Мухсини, Узлата и Мухайири, творивших в литературной среде Коканда.

Ключевые слова. Литературная среда, предисловие девона, В данной статье творцами, творившими в литературной среде Коканда, являются Амирий, Нодира, Мухсиний, Узлат, Мухайир

Abstract

Stat'ya posvyashchena analizu predisloviy k divanam Amiriya, Nodiry, Mukhsini, Uzlat i Mukhayyira, tvorivshikh v literaturnoy srede Kokanda.

Keywords. Literaturnaya sreda, predisloviye devona, V dannoy stat'ye tvortsami, tvorivshimi v literaturnoy srede Kokanda, yavlyayutsya Amiriy, Nodira, Mukhsiniy, Uzlat, Mukhayir

O'zbek adabiyotida debochali devon tartib berish Alisher Navoiy ijodi bilan bog'liq. Fors-tojik adabiyotining Xusrav Dehlaviy, Abdurahmon Jomiy kabi buyuk so'z san'atkorlarining an'alaridan ijodiy ilhomlangan shoir "Badoe' ul-bidoya" va "Xazoyin ul-maoniy" devonlarini o'ziga xos va mukammal debochalar bilan bezadi. Bu debochalarda mukammal devon tuzishning eng muhim tamoyillarini asoslab berdi. Bu haqda biz avvalgi tadqiqotlarimizda fikr yuritganmiz. [1.112]

Qo'qon adabiy muhitining deyarli barcha vakillari Navoiyni o'zlariga ustod deb bildilar va uning ijod sarchashmalaridan bahramand bo'ldilar. Xususan, Navoiyning debochali devon tartib berish an'anasini ijodiy davom ettirdilar.

XIX asr va XX asr boshlarida Qo'qon adabiy muhitining Amiriy, Nodira, Nodir-Uzlat, Muhsiniy, Muhayyir kabi namoyandalari ham devonlariga debocha bitganlar. Qo'qon xoni Amir Umarxon Amiriy taxallusi bilan she'rlar yozgan. Amiriydan bizgacha o'zbek va tojik tillarida yaratilgan she'rlarini o'z ichiga olgan devon etib kelgan. Shoir tomonidan devonga debocha yozilgan.

Debochada an'anaviy hamd-u na'tdan so'ng o'zini "Temur Ko'ragon gulistoni shajarasining samarasi", "Bobir Sulton chamanining navbodasi" hisoblagan. Amiriy "davlat taxti va saltanat sariri nishimangohi" bo'lganligi haqida xabar beradi. Shundan so'ng mamlakatni mustahkamlash va obodonlashtirish sohasida amalga oshirgan ishlari, qurdirgan binolari haqida batafsil ma'lumot beradi.

So'ngra Amiriy oshiqona g'azallar bitganligi, ustodlarning "muhabbatomiz" g'azallariga naziralar yozganligi, muxammaslar bog'laganligi, "andak fursatda varaq poralar yuzi to'lgan"ligi, saroydagi "zakitab' zufununlar" iltimosi bilan devon tartib berilganligini bayon qiladi. Nihoyat, shoir she'rlaridagi ba'zi saxvu xatolar uchun kitobxondan uzr so'rab, debochani yakunlaydi.

Amiriy debochada ustodlarining nomlarini keltirmaydi, lekin g'azal va muxammaslaridan shoir Lutfiy, Navoiy, Fuzuliy, Bedil kabi shoirlarni o'z ustozlari deb bilganligini anglash mumkin. Ayniqsa, shoirning Lutfiy va Navoiylarga muhabbati kuchli. U Lutfiyning 4 ta, Navoiyning 20 tadan ortiq g'azallariga muxammaslar bog'ladi. Bu haqda debochada shunday deb yozadi: "Va gohi ustodlar devonlaridin biror shavqangiz va muhabbatomiz g'azaldin rangin va tahsin qofiya topar edim, tatabbuida g'azal aytur edim, filhol zavq shavq fartidin

muxammas bog'lar edi va chun har abyot gavharlarin xayol dafinasidin terib, va har nazm javharlarin andisha xazinasidin chiqorib zohir qilur erdim" [2.6-7].

Qo'qondagi adabiy hayotning taraqqiyotida katta rol o'ynagan Amir Umarxon, garchi birinchi navbatda hukmdor bo'lsa-da, o'z davrining iste'dodli shoirlaridan biri edi. Uning buyuk ustози Navoiy an'analarini davom ettirishga, shoir mahorati sirlarni o'rganishga intilishi, shuningdek, devonga debocha bitishi diqqatga sazovordir.

Qo'qon adabiy muhitining yirik vakillaridan yana biri talantli shoira Nodiradir. U o'zbek va tojik tillarida devon tuzgan bo'lib, o'zbekcha devoniga debocha yozgan. Debocha an'anaviy ruhda yozilgan. Hamdu na'tdang so'ng shoira Amir Umarxon bilan o'tkazgan baxtli onlari haqida so'z yuritadi. Nodira she'riyatga qanday kirib kelganligi haqida so'zlar ekan, Amir Umarxon bilan bo'lgan suhbatlar davomida "...kam-kam she'r qonunidan xabardor bo'lub, goho biror misra, goho biror bayt taqlid birla aytgan»ligi, oz fursatda «nazm fununig'a mohir va mazmun sehdida sohir" [3.36] bo'lganligini ta'kidlaydi. So'ngra shoira Amir Umarxonning vafoti va bu tufayli chekkan iztiroblari, keyingi davrdagi ijtimoiy, madaniy faoliyati xususida so'zlaydi.

Shuningdek, devonning yaratilish tarixiga to'xtalib, uning saroydagi olim va fozilalarning taklifi bilan tartib berilganligini bayon qiladi. Nihoyat, o'z she'rlaridagi saxvu xatolar uchun uzr so'raydi. Va Yaratgandan ularni «ko'ngullarga mahbub va marg'ub qilish»ni iltijo qilish bilan debochani yakunlaydi. Debochada masnaviy, ruboiy, qit'a janrlaridagi she'rlar keltiriladi.

Nodiraning tojikcha devonida ham debocha mavjud bo'lib, u noma'lum kotib tomonidan yozilgandir.

O'zbekiston Fanlar akademiyasi G'afur G'ulom nomidagi Qo'qon Adabiyot muzeyida Uzlatning noyob qo'lyozma devoni (inv. № 474) va shu devonning nomukammal fotokopiyasi (inv.№ 360) saqlanadi. Uzlat devonga she'riy bag'ishlov yozgan. Uning bosh qismi yo'qolgan bo'lib, 70 baytdan iborat. Noto'liq devonda esa bu bag'ishlov 100 baytni tashkil etadi. Bu she'riy bag'ishlov ko'p jihatlari bilan debochaga o'xshaydi. Shu nuqtai nazardan uning kompozitsion tuzilishga e'tibor beraylik:

1. Hamd-u sano (Yaratganni sharaflash).
2. Ollohdan o'z qalamini ravon etishni so'rab qilgan iltijosi.
3. Amir Umarxon va uning «kishvari adamni tark aylagan» ligi haqida.
4. Nodira va uning amir Umarxon vafotidan keyin mamlakatda amalga oshirgan ishlari tavsifi.

5. O'zi haqida. Shoir Kosonda yashagan paytda bir zolim amaldor uning va hamshaharlari boshiga solgan kulfatlar haqida Nodiragacha arz qilib, uni o'z panohiga olishni so'raydi.
6. She'rlaridagi ayrim qusurlar uchun uzrxohlik qilish.
7. Devon bag'ishlangan shaxs – mamlakat malikasi Nodirani duo qilish.

Debochaning katta qismi Nodiraga bag'ishlangan. Unda amir Umarxon vafotidan so'ng shoirning qurdirgan madrasa, binolari, Qur'onni ko'chirtirishi, fazl ahliga munosabati ta'riflanadi. Lekin shoir debochada o'z ijodi, yaratgan asarlari, ustozlari haqida hech narsa demaydi. Bu o'rinda debocha (yana she'riy debocha) bitish murakkabligini, uni har bir shoir o'z salohiyati darajasida yaratishini, shuningdek, adabiyot tarixida an'analarning to'la saqlangan hollari va ayrim paytlarda buzilgan holatlari ham uchrashini kuzatish mumkin.

Husaynqul Sulaymonquli o'g'li Muhsiniy XIX asr oxiri va XX asr boshlaridagi demokratik adabiyotning ilg'or fikrli vakillaridan edi. U talantli shoir, iste'dodli tarjimon, nozik tab' hattot va rassom sifatida mashhur bo'lgan. Muhsiniy ijodi va uning ayrim qirralari xususida adabiyotshunos olimlar – Po'latjon domla Qayumov asarlarida, M.Olimov, R.Holiqov, A.Madaminovlarning maqolalarida ayrim fikrlar bildirilgan. Lekin ko'pchilik manbalarda, jumladan, "O'zbek adabiyoti tarixi" ning 5 jildligida ham shoir haqida ma'lumotlar uchramaydi. So'nggi yillarda Qo'qon Adabiyot muzeyi tadqiqotchisi U.Ne'matov tomonidan "Miiliy ensiklopediya" va boshqa manbalarda shoir ijodi haqida maqolalar e'lon qilinishi, she'rlari "Barhayot gulshan" nomi ostida nashr etilishi e'tiborga molikdir. Shoir ijodini monografik tarzda o'rganishga endi e'tibor qaratilmoqda. [3.40-59].

Muhsiniy o'z she'rlaridan devon tuzgan va unga debocha yozgan. Bu devonning 1897, 1914-15, 1916-17-yillarda tartib berilgan 3 nusxasi mavjud bo'lib, ular bir-biridan katta farq qiladi. "Bu farqlar faqat hajm jihatidagina emas, balki shoir asarlarining sayqal topish tarixidan ham guvohlik beradi. Bu nusxalar Muhsiniy ijodining evolyusiyasini aniqlashda" [4.266-267] muhimdir. Bu fikrlar shoirning devoniga yozgan debochasiga ham taalluqlidir.

Devonning 1897 va 1914-yillarda tuzilgan ikki nusxasi hozirgi kunda Muhsiniyning Qo'qon shahrida yashayotgan nevarasi To'xtasinjon Nuriddinovning qo'lida saqlanadi. 1916-17-yillarda tartib berilgan uchinchi nusxa shoirning eng so'nggi tahriri bo'lib, O'zbekiston FA Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutining qo'lyozmalar bo'limida 7392 inventar raqami ostida saqlanadi.

Devonlar kabi ularga bitilgan debochalar ham bir-biridan ma'lum darajada farq qiladi. Devonning keyingi nusxalaridagi debochalarda bayondagi aniqlik, jumla va iboralarning, she'riy misralarning qayta-qayta ishlanishi, badiiy sayqal

berilishi kabi xususiyatlar yaqqol ko'zga tashlanib boradi. Shuningdek, Qo'qon Adabiyot muzeyida 4 sahifadan iborat varaqda debocha bo'lib, bu devonning uchinchi nusxasidagi debochaning qoralamasi bo'lsa kerak, deb taxmin qilinadi. Chunki bayonda ayrim farqlar bo'lishiga qaramay, ular nisbatan bir-biriga o'xshaydi. Masalan, varaqdagi debochada shoir o'zining ilm o'rganishida otasining xizmatlari katta ekanligini ta'kidlab shunday yozadi: "...janobi marhum valadi amjadim huquqi ma'fuzotimdan xolis o'ldiqlaridan so'ngra mir'oti jur'at timsolarina faqir farzandi dilbandi jigar payvandlarini iktisobi odobi ilm va istikmoli fununi fazl ta'lim qildirmak jilvagar o'lub g'oyat tahrir ila nihoyatda targ'ib go'starub ulumi diniya va naqliya, aqliyalara muraxxas o'ldim" [5. 1]

Xuddi shu parcha devonning uchinchi nusxasidagi debochada quyidagicha ifodalangan: "...ul hazrat valadi buzrukvorim xotiri hayrat mazohirlarig'a faqiri farzandi dilso'zlarini takmili maorif va tahsili ulum iktisobi jilvagar o'lub otida tahrir va nihoyatda targ'ib go'starub ilm va funun o'qutmoqg'a ma'dun qildilar" [6.2]

Shuni ta'kidlash kerakki, Muhsiniy Hofiz va Navoiylarni ustoz deb bilgan. Shuningdek, Fuzuliy ijodiga ham muhabbati kuchli bo'lgan. Bu debochaning tili va uslubida ham yaqqol ko'zga tashlanadi.

Debochada shoir hamdu sanodan so'ng yoshlik yillarida otasining sa'yi harakati tufayli ko'p ilmlarni o'rganganligi, she'riy ijod bilan shug'ullana boshlaganligi, dastlabki devonini tuzganligi, hajga borishi, ota-onasining istagi bilan uylanganligi, turli o'lkalarda safarlarda bo'lishi, shu asnoda hayotni yanada chuqurroq o'rganganligi haqida ma'lumot beradi.

Shoir she'riyatdagi ustozlari Hofiz va Navoiy ruhlaridan madad tilab, homiysi Yaqubxo'ja eshon ko'magida devon tartib berishga kirishganligi va bu ishni nihoyasiga etkazganligini bayon qiladi. Devon mundariyasi bilan tanishtiradi. Nihoyat, debocha an'anaviy tarzda yakunlanadi.

Muhsiniy debochasining o'ziga xos xususiyatlaridan biri shoir tomonidan fikrlarni dalillash maqsadida Qur'on oyatlarining ko'plab keltirilishidir. Shoir o'zi ta'kidlaganidek, "ulumi diniya va naqliya, aqliya" larni chuqur o'rgangan, Qur'onni yaxshi bilgan. Buning ta'siri debochada ham o'z aksini topgan. Ikkinchidan, shoir debochalarda ularning yozilish sanalarini ham aniq ko'rsatadi. Uchinchidan, Navoiyni o'z ustoz deb bilgan shoir devonining har bir nusxasiga debocha yozgan. Keyingi nusxalarga yozilgan debochalar avvalgilaridan mukammalligi bilan ajralib turadi. Muhsiniy debochalari shoir tarjimai holi, ijodi, ijodining tadrijiy rivojini o'rganishda katta ahamiyatga egadir.

XX asrning II yarmi va XX asr boshlarida yashagan va debochali devon tartib berish an'anasini davom ettirishga intilgan ijodkorlardan biri qo'qonlik iste'dodli

shoir Muhammadqul Muhammadrasul o'g'li Muhayyirdir. Alisher Navoiy nomidagi Davlat Adabiyot muzeyi qo'lyozmalar fondida 241-inventar raqami ostida shoirning dastxat devoni saqlanadi. Bu qo'lyozma hijriy 1335 (melodiy 1917) yilda shoirning o'zi tomonidan ko'chirilgan.[6.10] Devonning 1-3 varaqlarida debocha mavjud. Debocha hamdu na't bilan boshlanadi. Ko'pchilik debochalarda, ayniqsa, forsiy debochalarda Olloh va payg'ambarlar madhi ko'tarinki uslubda batafsil ta'rifu tavsif etiladi. Lekin Muhayyir debochaning bu qismini kamtarona tarzda shunday bayon etadi: "Xudovandi taoloni pok zotig'a loyiq va sazovor sifat qilmoq ilm va balog'at kamoli birla mushkul va mahol va oliy darojot habibi na'tini xirad va donish va fasohat bila "kamo yanbag'i" tilg'a kelturmakka uqalog'a ne majol. Bu hechmand Muhayyir maksurul-lison qalami birla nechuk tahrir aylagay. Avlo uldurki, o'zini hamd va na't demakda barchadin ojizroq ko'rub, hamd va na't demoq o'rnida ul Ma'budi barhaqning muborak nomi-zikrining va ul Sayyidul-anbiyo, afzalur-rusulning hujasta durudini g'animat bilib, devon debochasig'a tug'ro va fотиha qilg'ay:

Aylardi tilim hamd demaklikni havas,

Dil dedi: "Bo'lur tarki adab, qilg'il bas,

Xushtur senga Haq zikrig'a mashg'ul o'lmoq,

Bir maykada kunjida qilib hibsi kafas".[7.1]

Har bir shoir o'z qobiliyati va iste'dodi doirasida "ko'nglig'a kelgan xayollarin", "nazm rishtasig'a chekmog'i", bunda avvalo, mazmun-ma'noga e'tiborni qaratmog'i lozimligini ta'kidlar ekan, shoir o'zining she'riyat maydoniga qay tarzda kirib kelganligi xususida so'z yuritadi: "Kaminaning agarchi qobiliyati yo'q erdi, lekin ba'zi vaqtlarda tangdil bo'lub, bir bayt yoki bir g'azalni tarkib aylab, matla'ni maqta'iyg'a etkurub yozib qo'yar erdim va devon tuzmoq xayoli aslan va qat'an xotirimg'a kelmas edi va yozilg'on g'azallarimdan biror g'azalni izhor qilmas erdimki, albatta, bu degan g'azallar she'r fanidan oriydur, fozil va rasolar ko'rsalar ne degaylar. Chunki g'azallarim tumori uryon mazmunlar ilgidan baxsh topgan erdi." [7.1]

Shundan so'ng shoir parokanda she'rlarini jamlab devon tuzganligi va unga debocha bitganligi haqida xabar beradi. Keyingi o'rinlarda she'r va shoirlik, g'azallarning mazmun-mundariyasi va ulardagi she'riy san'atlar xususida, ustozlari mavlono Lutfiy va Alisher Navoiy ijodiga muhabbati, she'r va ilm munosabati, o'zlarini Firdavsiy, Sa'diy, Anvari, Hofiz kabi buyuk so'z san'atkorlariga tenglashtiruvchi taqlidchi shoirlar xususidagi adabiy-estetik qarashlarini bayon qiladi. Muhayyir debochani devondagi saxvu xatolar uchun uzrxohlik hamda debochaning yozilish sanasi bilan bog'liq ruboiy bilan yakunlaydi.

Umuman, Qo'qon adabiy muhiti vakillari devonlariga bitilgan debochalar ijodkorlarning o'z e'tiroflari bo'lganligi bois ularning ilmiy-adabiy qimmati nihoyatda kattadir. Mazkur debochalar birinchidan, Qo'qon shoirlarining tarjimai holi, ular yashagan davr, adabiy muhit, devonning yaratilish tarixi, ijodkor evolyusiyasi va adabiy-estetik qarashlarini o'rganishda birlamchi va eng ishonchli manbadir. Ikkinchidan, debochalar o'zbek nasrining go'zal namunalari sifatida ahamiyatlidir.

ADABIYOTLAR

1. Каримова Ф. “Бадоеъ ул-бидоя”да девон тузиш принциплари // Ўзбек тили ва адабиёти, 1989, 3-сон. Яна: Ўзбек адабиётида дебеча. – Тошкент, Мумтоз сўз, 2008. – 112б.
2. Амирий. Девон. ЎзФАШИ, инв. № 3642, 6-7-варқлар.
3. Нодира. Девон. ЎзФАШИ, инв. № 4182, 3б-варақ
4. Тўхтамуродов Ф. Муҳсиний назмий меросининг манбалари // Ўзбек филологиясида матншунослик ва манбашунослик муаммолари. III республика илмий-амалий анжумани материаллари. – Наманган, 2020 йил, 12 июнь. – Б.239-243; shu muallif: Навоий ижодининг Муҳсиний шеърисига таъсири // Алишер Навоий ва XXI аср. Халқаро илмий-назарий анжуман материаллари. – Тошкент, 2021, – Б. 643-647; shu muallif: Muhsiniy she'riyati: asliyat va nashr qiyosi // Oltin bitiklar. – Toshkent, 2022. – № 2. – В. 80-95; shu muallif: Muhsiniy she'riyatining mavzu ko'lami // O'zbekiston: til va madaniyat. – Toshkent, 2022. № 1. – В. 40-59
5. Р.Ҳолиқов. Муҳсиний – серқирра ижод соҳиби. Адабий мерос. Тошкент, 1973, 266-267-бетлар.
6. Варақдаги дебеча. Қўқон Адабиёт музейи, 1-саҳифа.
7. “Девони Муҳсиний”. ЎзФАШИ, инв. № 7392, 2а-варақ.
8. Деҳқонов А. Муҳаййирнинг ҳаёти ва ижоди. Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация автореферати. Тошкент, 2007, 10-бет.
9. Муҳаййир. Девон. Алишер Навоий номидаги Давлат Адабиёт музейи, инв. № 241, 1а-варақ.
10. Kobilova, Z. (2022). Image of a Drinker and a Hermit in the Amir Al-Ghazali. *EUROPEAN JOURNAL OF INNOVATION IN NONFORMAL EDUCATION*, 2(4), 173-176.
11. Qobilova, Z. (2020, December). THE ARTISTIC-AESTHETIC EFFECT OF AMIRI'S POETRY SCOPE. In *Конференции*.
12. Kobilova, Z. (2019). THE TRADITION AND FEATURE IN THE CREATIVE WORK OF AMIRIY. *Theoretical & Applied Science*, (9), 436-439.